

Zbyszek JĘDRZEJEWSKI

Jeszcze o budynkach teatralnych dziewiętnastowiecznej Częstochowy

W poprzedniej pracy, poświęconej początkom sceny zawodowej w Częstochowie¹, przedstawiłem między innymi nieznany współczesnym badaczom tego tematu, chociaż opisany już w roku 1933 w lokalnej prasie przez inżyniera H. Wilczyńskiego², teatr w domu Kacpra Benduskiego, jednego z pionierów miejscowego przemysłu i budownictwa w latach powstawania nowoczesnej Częstochowy na początku XIX wieku. Teatr ten został zaadaptowany z pierwotnego, piętrowego budynku przemysłowego, jaki Kacper Benduski wystawił około roku 1827 przy ówczesnej ulicy Panny Marii na placu 127 (dziś Aleja NMP 19). Poznaliśmy ten teatr, gdy na początku lat 50. gościli w Częstochowie aktorzy Feliksa Stobińskiego. Przez całą tę dekadę i prawie do połowy lat 60. zarządzał nim miejscowy magistrat. Po śmierci Kacpra Benduskiego w roku 1843 bowiem, należące niegdyś do niego place i zabudowania nie znalazły, mimo licznej rodziny Kacpra, odpowiedniego gospodarza, ulegały potęgującemu się zadłużeniu i dewastacji, i w rezultacie zostały przejęte pod kuratelę władz miasta.

Poza potwierdzeniem istnienia wspomnianego obiektu, wykazałem w tamtej publikacji, że w pierwszym, pionierskim okresie działalności zawodowych zespołów teatralnych w Częstochowie, zapoczątkowanym wizytą zespołu Wincenego Raszewskiego w roku 1841 i trwającym, jak dotąd sądzono, do schyłku lat 60., wędrowne towarzystwa aktorskie odwiedziły miasto prawie trzydziestokrotnie. Wbrew utartej opinii, jakoby kontakty częstochowskiej publiczności z twór-

¹ Por.: Z. Jędrzejewski, *O teatrze w domu Kacpra Benduskiego i o pierwszych częstochowskich przedstawieniach zawodowych towarzystw aktorskich*, [w:] *Literatura i kultura w Częstochowie, Częstochowa w literaturze i kulturze*, red. E. Hurnikowa, E. Wróbel, A. Wypych-Gawrońska, Częstochowa 2009, s. 177. Artykuł niniejszy stanowi ciąg dalszy tamtej publikacji.

² Por. H. Wilczyński, *Pożółkle kartki z dziejów Częstochowy*, „Słowo Częstochowskie” 1933, nr 200 i 201.

czością teatralną w tym okresie były ledwie sporadyczne, okazało się więc, że przedstawienia odbywały się tu w miarę regularnie, bo niemal co roku, głównie w sezonach letnich, w porze jasnogórskich odpustów.

Zachęcony rezultatami tamtych poszukiwań postanowiłem zająć się również kolejnym okresem życia teatralnego w Częstochowie. Według dotychczasowych ustaleń badawczych miał się on rozpocząć w roku 1870, wraz z wybudowaniem przez Teofila Zapalkiewicza kamienicy, stojącej do dziś w Alei NMP pod nr. 19, w której urządził on obszerny, dwupiętrowy teatr, zwany potocznie Miejscowym. Do niedawna uchodził on za pierwszy stały obiekt teatralny w mieście.

Geneza teatru Zapalkiewicza sięga roku 1855. 12 sierpnia tego roku „umarł Józef Benduski, fortepianista, lat trzydzieści pięć liczący, zostawiwszy po sobie owdowiałą żonę Paulinę z Luxów, w Nowej Częstochowie zamieszkałą”³. Józef był najpewniej najstarszym rodzonym synem Kacpra Benduskiego, który zdołał dożyć dojrzałości i założyć rodzinę⁴.

Poza tym, co napisano o Józefie Benduskim⁵ w księdze parafialnej, wiemy jeszcze, że osierocił on czwórkę dzieci, żonę zaś pozostawił w stanie brzemiennym i że właśnie dzięki żonie, Paulinie, był spowinowacony z artystą malarzem Teofilem Błażejem Luxem i z innymi, mniej od Błażeja znanymi, częstochowskimi malarzami cechowymi⁶. Wskazówki dotyczące profesji Józefa nie są już tak jednoznaczne, można jednak na ich podstawie wnosić, że zajmował się w pierwszej kolejności strojeniem i naprawą instrumentów, w tym fortepianów i organów⁷. Można też z dużym prawdopodobieństwem przyjąć, że czymkolwiek trudnił się zawodowo, przejawiał przy tym jakieś predyspozycje i zainteresowania artystyczne. Być może odziedziczył ów osobliwy temperament po ojcu, tyle że Kacper objawiał swoje wyjątkowe uzdolnienia i swoje, w pewnym sen-

³ Archiwum Państwowe w Częstochowie (w dalszym przytaczaniu: APCz), Urząd Stanu Cywilnego (w dalszym przytaczaniu: USC), parafia św. Zygmunta w Częstochowie, r. 1855, k. 167.

⁴ Dwa lata przed nim urodził się Rychard Benduski, przypuszczalnie pierwotny syn Kacpra i jego drugiej żony, Heleny, por.: APCz, USC, parafia św. Zygmunta, r. 1819, k. 31. W dokumentacji spadku po Kacprze imię tego syna nie występuje, prawdopodobnie zmarł nie osiągnąwszy wieku dojrzałego.

⁵ Imię Józef nosił również jeden z młodszych braci Kacpra, który zresztą przeżył i brata, i bratanka.

⁶ Por.: APCz, Akta Miasta Częstochowy (w dalszym przytaczaniu: AMCz) 136, k. 3–4, 6–8; także [w:] *Słownik artystów polskich i obcych w Polsce działających (zmarłych przed 1966 r.)*, t. 5, Warszawa 1993, s. 154.

⁷ Oprócz nazwy „fortepianista”, użytej w księdze parafialnej, w dokumencie odnotowanym w poprzednim przypisie (AMCz 136, k. 3) występuje przy jego nazwisku termin „orgarmistrz”, oba zaś wyrazy mogły oznaczać zarówno muzyków, instrumentalistów, jak tym bardziej strojicieli lub budowniczych organów i fortepianów, por.: *Słownik języka polskiego* S.B. Lindego, także słowniki M. Orgelbranda i J. Karłowicza. W księgach rachunkowych kasy miejskiej z lat 1846 i 1849 jest on wymieniany jako płatnik podatku od dochodu „z fortepianów”, por.: APCz, AMCz 493, k. 176; 494, k. 290. Prace muzykologiczne poświęcone Jasnej Górze i Częstochowie postaci Józefa Benduskiego nie rejestrują.

się, szaleństwo, na innych polach. Być może to właśnie z powodu swojej szczególnej pasji zaniedbywał sprawy spadkowe. W każdym razie wraz ze śmiercią Józefa gaśnie romantyczna gorączka dynastii Benduskich. Już niebawem skończy się też pierwszy, pionierski etap historii częstochowskiego teatru. Będzie on stopniowo wchodził w nowy okres, mniej spontaniczny od poprzedniego, za to bardziej nacechowany pragmatyzmem i rutyną.

W dwa miesiące po śmierci Józefa wdowa po nim, Paulina, wystąpiła do magistratu „o ustanowienie opieki nad dziećmi pochodzącymi z małżeństwa ze zmarłym mężem”⁸. W istocie chodziło o odzyskanie prawa do spadku po Kacprze Benduskim dla niej i jej dzieci. Zabiegi Pauliny trwały aż do roku 1864, gdy magistrat, zapewne na jej prośbę, wydał świadectwo potwierdzające, że place przy ulicy Panny Marii o numerach 127, 128 i 129, wraz z budynkami, stanowiły własność Kacpra Benduskiego⁹. Świadectwo jest już pozbawione dopisywanej przez ostatnie lata klauzuli o zajęciu majątku przez miasto. Mogło to oznaczać, że sukcesorzy Kacpra odzyskali prawa do spadku i że Paulinie wolno już było tym majątkiem swobodnie rozporządzać.

W roku 1866 Paulina Benduska sprzedała budynek teatralny wraz z placem, położonym „przy ulicy Panny Marii, dawniej pod numerem sto dwudziestym siódmym (127), a dziś pod numerem sześćdziesiątym siódmym (67), [rozcągającym się] od szpitala Panny Marii do nieruchomości składającej się z [parterowego] domu i placu numerem sześćdziesiątym ósmym (68) oznaczonej”¹⁰ Teofilowi Zapalkiewiczowi, zamieszkałemu w Częstochowie¹¹.

Zapalkiewicz właśnie rozkręcał swoje kupieckie interesy: prowadził tu jakiś szynk¹², a także bilard¹³, handlował wyrobami tytoniowymi¹⁴, ale przede wszystkim skupował parcele i zabudowania, których pierwotni właściciele nie byli w stanie utrzymać. W ten sposób, jeszcze przed przejęciem schedy po Benduskim, stał się też posiadaczem majątku innego pioniera częstochowskiego budownictwa, Łękowski¹⁵. Wkrótce zresztą zajmie się gorliwiej handlem nieruchomościami.

⁸ APCz, AMCh 136, k. 1.

⁹ Por.: APCz, AMCh 1678, k. 87.

¹⁰ APCz, AMCh 1678, k. 47–48, 74–75. Place Kacpra Benduskiego pierwotnie nosiły numery 127, 128 i 129, w latach 60. odpowiednio 67, 68 i 69, a wkrótce po tym były już oznaczane numerami 69, 69a i 69b. Plac z budynkiem teatralnym występuje kolejno pod numerami 127, 67 i 69.

¹¹ Informacji Wilczyńskiego o rzekomo warszawskim pochodzeniu Zapalkiewicza nie weryfikowałem. W każdym razie jego nazwisko pojawia się w częstochowskiej dokumentacji gospodarczej dopiero w latach 60.

¹² Por.: APCz, AMCh 1608, k. 464; 1650, k. 103.

¹³ Por.: APCz, AMCh 1651, k. 62.

¹⁴ Por.: APCz, AMCh 1608, k. 431.

¹⁵ Por.: APCz, AMCh 394, k. 234, 236.

W wykupionym przez siebie w roku 1866 budynku Benduskiego kontynuował, w dodatku dość intensywnie, prowadzoną tu przed nim działalność teatralną. Od tego czasu właśnie częstochowski kalendarz teatralny odnotowuje już przynajmniej dwie wizyty zespołów wędrownych rocznie¹⁶.

Koronnymi dowodami lokalnymi, które to potwierdzają, są dokumenty z roku 1871 i 1872, uznawane dotąd za najdawniejsze ślady istnienia miejscowej sceny. Stwierdzają one zgodnie, że częstochowski teatr mieści się „w kamiennym budynku pokrytym gontem [...] na nieruchomości nr 69 przy ulicy Panny Marii, będącej własnością Teofila Zapalkiewicza”¹⁷, który też ów teatr prowadzi. Niestety, z powodu błędnej interpretacji, do której jeszcze wrócimy, potraktowano te dokumenty również jako świadectwo istnienia teatru nazywanego Miejscowym. Nie ulega jednak wątpliwości, że w latach 1871 i 1872 budynek teatralny Zapalkiewicza jeszcze nie istniał, działał za to dawny teatr w domu Benduskiego, który w międzyczasie zmienił właściciela.

Zapalkiewicz przystąpił do budowy nowego teatru dopiero w roku wymienionym przez Wilczyńskiego, czyli 1875. Dowody znajdziemy tym razem w czasopiśmie „Tydzień”, wychodzącym w gubernialnym Piotrkowie. Wpierw, w marcu 1875 roku, częstochowski korespondent „Tygodnia” informował o zamiarze budowy:

Z wielu budowli, jakimi rok obecny obdarzy Częstochowę, niektóre zwracają szczególniejszą na siebie uwagę. I tak gmach teatralny, wzniesć się mający przez p. Zapalkiewicza, właściciela dotychczasowego, na tymże samym miejscu, w okazałej postaci [podkr. – Z.J.], wedle zatwierdzonego planu, który miałem sposobność oglądać. Będzie to rzeczywiście piękna ozdoba pryncypialnej ulicy miasta, tylko warto by, aby ktoś z posiadających fundusze, nabył przylegającą do posesji p. Zapalkiewicza szpetną ruderę i zastąpił ją odpowiednią budowlą, co bez wątpienia korzystnie by wpłynęło na uwydatnienie się teatralnego gmachu¹⁸.

W relacji z sierpnia 1875 roku obwieścił już rozpoczęcie prac:

Po drugiej stronie alei przybytek Melpomeny p. Zapalkiewicza szybko niknie pod ręką malarzy, aby w miejscu budy okazałym gmachem stanąć [podkr. – Z.J.] przed okiem zwolenników sztuki¹⁹.

„Buda”, która wówczas ulegała likwidacji, to naturalnie dawny teatr w domu Benduskich. Czy i na ile Zapalkiewicz wykorzystał przy budowie nowego teatru elementy dawnej konstrukcji – trudno na podstawie tych lakonicznych wzmianek stwierdzić. Wiadomo natomiast, że budowa trwała do następnego roku, bowiem w korespondencji z maja 1876 roku znajdujemy następującą informację:

¹⁶ Por.: Z. Jędrzejewski, *O teatrze w domu Kacpra Benduskiego...*, s. 182–183.

¹⁷ APCz, AMCz 3217, k. 2, 3–4.

¹⁸ *Z Częstochowy*, „Tydzień” (Piotrków) 1875, nr 8.

¹⁹ Tamże, nr 29.

[...] w niewykończonym jeszcze miejscowym teatrze p. Zapałkiewicza [podkr. – Z.J.], przybyłe do nas przed świętami grono artystów dramatycznych pod dyrekcją p. Juliana Grabińskiego, z drugim dniem świąt rozpoczęło szereg przedstawień scenicznych i prowadzi je z różnym powodzeniem, oczekując upragnionego wyjazdu do Warszawy²⁰.

W sprawozdaniu z przedstawienia częstochowskich amatorów, odegranego w „miejscowym teatrze” w czerwcu 1876 roku „na konieczne potrzeby straży ogniowej”²¹, brak już uwag o trwającej budowie.

Wkrótce pojawiły się w Częstochowie, zapewne z zamiarem rozpoznania nowych warunków, zespoły aktorskie najznakomitszych dyrektorów teatrów prowincjonalnych tamtych lat – jesienią 1876 roku towarzystwo Józefa Tekśla²², a w roku 1877, dwukrotnie, Anastazego Trapszy. Trapszo ponadto, jako pierwszy z antreprenerów, zatrzymał się w tym teatrze na zimę, w sezonie 1877/1878²³, po nim tę samą próbę podjął Franciszek Idziakowski zimą 1878 roku²⁴.

Można więc z całą pewnością przyjąć, że teatr Zapałkiewicza w Częstochowie powstał w latach 1875–1876.

Jeśli nie liczyć kilku pomieszczeń mieszkalnych, kamienica Zapałkiewicza spełniała od początku dwie funkcje: w sali na pierwszym i drugim piętrze odbywały się bale i przedstawienia, w sklepach na parterze handlowano towarami różnej maści, w tym również naftą²⁵. Standard i reputacja sali, dzierżawionej zespołom aktorskim, zmieniały się w ciągu dziesięcioleci w zależności od troski i wkładu finansowego właścicieli. Co prawda wyróżniała się na tle otoczenia pewną elegancją fasady, jednak zaprojektowano ją i wystawiono nazbyt oszczędnie, a przez to niezgodnie z wielu wymaganiami sztuki budowlanej i teatralnej. „Małuczka scenka”²⁶ od początku niespecjalnie nadawała się na przykład do widowisk muzycznych, a poza tym nie posiadała odpowiedniego zaple-

²⁰ *Znad Warty*, „Tydzień” (Piotrków) 1876, nr 19; por.: *Słownik biograficzny teatru polskiego 1765–1965*, oprac. zespół pod red. Z. Raszewskiego, Warszawa 1973, s. 201–202.

²¹ J.G., *Z Częstochowy*, „Tydzień” (Piotrków) 1876, nr 25.

²² Por.: *Słownik biograficzny teatru polskiego 1765–1965...*, s. 738–739.

²³ Por.: tamże, s. 749–750.

²⁴ Por.: tamże, s. 239–240.

²⁵ Wilczyński sugeruje, że od powstania kamienicy na jej parterze działała restauracja, i jest to jedyna zawarta w jego artykule informacja, która budzi poważniejsze wątpliwości. Spośród znanych mi dokumentów dotyczących teatru Zapałkiewicza, o parterze wspomina Protokół pokontrolny z 14 sierpnia 1904 roku: „Cały parter jest zajmowany przez sklepy, z przylegającymi do nich mieszkaniami. W jednym ze sklepów prowadzi się detaliczną sprzedaż nafty”. We wnioskach autorzy protokołu kategorycznie żądają zaprzestania handlu materiałami łatwopalnymi, por.: APCz, AMCz 2552, k. 12–14. Pierwszą wzmiankę o istnieniu „restauracji pod teatrem” znalazłem w miejscowej gazecie z 18 listopada 1906 r., por.: *Z powodu obrazy*, „Wiadomości Częstochowskie” 1906, nr 257. Lokal ów musiał więc powstać pomiędzy obu tymi datami. Sprawą otwartą pozostaje natomiast pierwotne przeznaczenie parteru, chociaż działalność handlowa w początku istnienia kamienicy wydaje się bardziej prawdopodobna niż gastronomiczna.

²⁶ *Z Częstochowy*, „Tydzień” (Piotrków) 1878, nr 6.

cza ani dla artystów, ani na dekoracje. Widownia natomiast, chociaż wcale nie-mała, została jednak obliczona przez właściciela ponad swą naturalną miarę, bo aż na 600 osób, toteż w przypadku dobrej frekwencji musiał w niej panować niebывały ścisk, przenoszony również na ciasne schody i korytarze. Cały obiekt był poza tym wyjątkowo narażony na niebezpieczeństwo pożaru, a to ze względu na wadliwe usytuowanie i zabezpieczenie pieców oraz oświetlenia, oczywiście naftowego²⁷. Na domiar złego, w zasadzie cała wewnętrzna konstrukcja teatru, a więc strop pomiędzy parterem kamienicy a widownią, a także większość schodów i ścianek działowych, została wykonana z drewna. Drewniane, przez co bezustannie zagrożone zbutwieniem i zawaleniem, były też zewnętrzne schody ewakuacyjne od strony podwórza, prowadzące ze sceny, z łóż i z balkonu widowni, a do ewakuacji od strony Alei służyły jedynie linki ratownicze, umocowane w oknach I piętra. Nic dziwnego więc, że lustracje budowlane i przeciwpożarowe teatru kończyły się z reguły, przynajmniej od roku 1883, surowymi zaleceniami modernizacyjnymi, a nawet okresowymi zakazami eksploatacji²⁸.

Dopóki żył Teofil Zapalkiewicz²⁹, starał się jakoś te defekty eliminować. Jeszcze w kilka lat po otwarciu obiekt zbierał więc pochlebne opinie, zwłaszcza od kilkudniowych gości Częstochowy spoza teatralnej branży³⁰. Od schyłku lat 80., odkąd przeszedł w ręce spadkobierców budowniczego, cieszył się już niestety złą sławą, jako wyjątkowy przykład beztroski i skąpstwa właścicieli, którzy nie dość, że nie zdołali dokonać jakiegóż zasadniczej modernizacji, co wymagałoby niemałych nakładów finansowych, to jeszcze całe to pomieszczenie, wraz ze znajdującymi się w nim resztkami dekoracji, kompletnie zapuścili, za to nękali aktorów, a pośrednio publiczność, horrendalnymi kosztami wynajmu.

W tym samym czasie, gdy powstawał teatr Zapalkiewicza, spadkobiercy Kacpra Benduskiego rozstawali się z kolejnymi pozostałościami po jego dawnym majątku. Wpierw, w roku 1875 Paulina sprzedała Zapalkiewiczowi przyległą do teatru parcelę o dawnym numerze 128³¹, a w roku 1877 pozbyła się placu nr 129 na rzecz Aleksandry Rogowskiej, z domu Zimerman³². Zapalkiewicz nie-długo zajmował się ledwie co nabytym placem nr 128 i już w roku 1877 sprze-

²⁷ Oświetlenie elektryczne zostało zainstalowane przypuszczalnie w roku 1906, na dwa lata przed przekształceniem teatru w kino; por.: W. Tyras, *Tradycja i historia teatru w Częstochowie do 1939 roku*, [w:] *Życie teatralne w Częstochowie 1870–1945–1970*, red. B. Lubosz, Częstochowa 1970, s. 24.

²⁸ Por.: APCz, AMCh 2064, k. 4–8, 18–21, 27–28, 32, 43 i in. oraz 2552, k. 6–8 i 12–14. Do opisów wyglądu i stanu teatru, sporządzonych na podstawie tych dokumentów przez poprzednich badaczy, wkradły się pewne nieścisłości i przeoczenia, jak na przykład pominięcie zewnętrznych dróg ewakuacyjnych, por. m.in.: W. Tyras, *Budynki i sale teatralne w Częstochowie w latach 1870–1939*, „Ziemia Częstochowska”, t. 6/7, Katowice 1967, s. 146–149.

²⁹ Teofil Zapalkiewicz zmarł w r. 1885, por.: *Z Częstochowy*, „Tydzień” (Piotrków) 1885, nr 16.

³⁰ Por.: L.R., *Z wycieczki do Częstochowy*, „Tydzień” (Piotrków) 1880, nr 35.

³¹ Por.: APCz, AMCh 1678, k. 77–83.

³² Por.: APCz, AMCh 1678, k. 98–104.

dał go małżeństwu Sitkom³³, przygotowując się w ten sposób finansowo do następnej inwestycji, to jest do rozbudowy oficyn na podwórzu za teatrem, wszczętej w roku 1880.

Wspominam te oficyny, ponieważ odegrały one pewną, dość kłopotliwą rolę w dotychczasowych badaniach. W pracach poświęconych architekturze Częstochowy można niekiedy natknąć się na informację, jakoby w zbiorach Archiwum Państwowego w Łodzi zachował się projekt budowlany teatru Zapalkiewicza³⁴. Tymczasem znajduje się tam jedynie projekt oficyn z roku 1880, z naszkicowanymi na skrajach kart, niewielkimi fragmentami istniejącego już wówczas i wyrastającego ponad oficyny frontowego budynku teatralnego³⁵.

Z kolei w publikacjach teatrologicznych wyróżnia się rok 1880 jako datę jakiegoś poważnego remontu, a nawet rozbudowy teatru. Przypuszczenie to wysnuto ze sprawozdania z działalności gospodarczej i administracyjnej miasta, sporządzonego w roku 1891, czyli sporo lat później, które, jak wiele innych dokumentów, zachowało się jedynie w postaci brulionu. Tym razem jednak jest to brulion wyjątkowo niechlujny, a jego fragment dotyczący teatru wręcz nielogiczny. Jedyne sformułowanie mające pozór komunikatywności sugeruje, że „w 1880 [teatr] przebudowano i powiększono”³⁶. Wzmianka ta jest jednak równie niewiarygodna, jak cały akapit poświęcony teatrowi i najpewniej nie odnosi się do budynku teatralnego, a właśnie do rozbudowy oficyn. W takim razie budynek teatru pozostawał przez lata w zasadniczo niezmienionym kształcie architektonicznym, jaki mu nadano już w trakcie budowy, w połowie lat 70.³⁷

Należałoby jeszcze zapytać, skąd wzięło się stanowcze przekonanie powojennych badaczy, że teatr częstochowski wyrósł na samym początku lat 70. i, co istotniejsze, wyrósł w zasadzie z niczego? Zapewne zadecydował o tym w pierwszej kolejności ówczesny, skromniejszy niż obecnie, stan wiedzy o życiu codziennym mieszkańców Częstochowy w pierwszych dziesięcioleciach XIX wieku i wynikający stąd stereotyp poznawczy, według którego samo miasto, wyłączając okolice Jasnej Góry w okresach odpustowych, żyło w owym czasie jak gdyby w uśpieniu i dopiero intensywny rozwój przemysłu fabrycznego pod koniec wieku spowodował przebudzenie, a wraz z nim między innymi pojawienie się wyraźniejszych przejawów aspiracji kulturalnych częstochowian. Kulturowy i mentalny krajobraz tworzącej się w XIX stuleciu nowoczesnej Częstochowy był jednak, bez

³³ Por.: APCz, AMCz 1678, k. 51–54, 66–68.

³⁴ Por. m.in.: J. Borowska-Antoniewicz, *O budynku „Teatru Miejscowego” w Alejach*, „Informator Kulturalny Województwa Częstochowskiego” 1981, nr 4, s. 11.

³⁵ Por.: Archiwum Państwowe w Łodzi, RGP Wydział Administracyjny, 1418, k. 194–202.

³⁶ APCz, AMCz 940, k. 174.

³⁷ Jedynej poważniejszej przeróbki, która jednak nie zmieniła bryły teatru, dokonał prawdopodobnie jeszcze Teofil Zapalkiewicz po kontroli budynku w styczniu 1883 r. Były to kamienne schody, prowadzące od nowego wejścia do teatru z Alei do westybulu na I piętrze, które miały zastąpić pierwotne drewniane schody wejściowe z bramy kamienicy; por.: Protokół pokontrolny z 21 lutego 1890 r., APCz, AMCz 2064, k. 4–8.

wątpienia, bardziej powikłany, toteż trudno go opisywać jedynie według tak prostych schematów.

Ale istnieje jeszcze jedna przyczyna tamtej interpretacji, dość oczywista i banalna. Otóż słynne dokumenty z roku 1871 i 1872, z których wywiedziono owe ustalenia, napisane, jak wszystkie niemal teksty urzędowe z tamtych lat, w języku rosyjskim, zostały, przynajmniej w dwóch miejscach, po prostu źle przetłumaczone. Fragment, który w znanej dotąd wersji tłumaczenia³⁸ usiłuje dowieść, że częstochowski teatr mieści się w budynku „specjalnie w tym celu wzniesionym”, powinien brzmieć: „specjalnie w tym celu urządzonym”, zaś stwierdzenie, że teatr jest przez Zapalkiewicza „utrzymywany”, które czyni z właściciela sali wręcz bezinteresownego mecenasa sztuki teatru, powinno zostać zastąpione wyrazem: „prowadzony”³⁹. A skoro o języku mowa, to dopiero w raportach teatralnych z lat 80. Zapalkiewicz jest nazywany „kamienicznikiem”⁴⁰. W dokumentach z roku 1871 i 1872 występuje jeszcze jako skromny „właściciel” równie skromnej „budy” Benduskiego.

W historii XIX-wiecznego życia teatralnego w Częstochowie jest jeszcze jeden, nadzwyczaj ważny, a zarazem najslabiej zbadany okres, o którym nawet inżynierowi Wilczyńskiemu wiedzy zabrakło. Chodzi naturalnie o najdawniejsze przedstawienia z I połowy wieku.

Wiadomo, że towarzystwa teatralne przybywały do Częstochowy już w latach 40., pierwszym zaś dyrektorem, który miał tu wraz ze swoimi aktorami ściągnąć w roku 1841, a następnie w roku 1842, był Wincenty Raszewski. Żadne z dotychczasowych badań nie zdołało jednak ustalić miejsca tych przedstawień. Wilczyński o tym nie pisał, zaś badacze powojenni sądzili, że musiały się one odbywać w pomieszczeniach przygodnych albo na wolnym powietrzu. Chcąc podjąć próbę rozwiązania także i tej zagadki, trzeba, po raz kolejny, zwrócić się o pomoc do Ludwika Simona⁴¹.

„Kurier Warszawski”, z którego autor *Dykcjonarza* czerpał informacje o życiu teatralnym Częstochowy między powstaniami, poświęcił pierwszej wizycie Raszewskiego trzy, nadzwyczaj lakoniczne, jednozdaniowe wzmianki. Poświadczają one jedynie, że Raszewski i jego aktorzy „zadowalali miejscową publiczność” od czerwca do września 1841 roku⁴². Dużo barwniejsze i bogatsze treściowo są informacje ogłoszone w następnym, 1842 roku, jak na przykład notatka z 14 sierpnia

³⁸ Por.: W. Tyras, *Budynki i sale teatralne w Częstochowie...*, s. 146. Z tych samych, translator-skich powodów powstały też nieścisłości w opisach teatru Zapalkiewicza, wspomniane w przypisie 28.

³⁹ Por.: A. Mirowicz, I. Dulewiczowa, I. Grek-Pabisowa, I. Maryniakowa, *Wielki słownik rosyjsko-polski, II–J*, Warszawa 2001, hasła: „устроить”, s. 665, i „содержать”, s. 491.

⁴⁰ Por.: APCz, AMCz 688, k. 5–6; 716, k. 121–122.

⁴¹ Por.: L. Simon, *Dykcjonarz teatrów polskich czynnych od czasów najdawniejszych do roku 1863*, Warszawa 1935, s. 9–10.

⁴² Por.: „Kurier Warszawski” 1841, nr 148, 185, 256.

nia: „W Częstochowie usiłowania i gorliwość J. Pana Raszewskiego publiczność sprawiedliwie ocenia”⁴³, czy kolejna z 15 września: „J. Pan Raszewski, usiłujący wszelkimi sposobami zadowalać publiczność okolic Częstochowy, udał się z częścią swego scenicznego towarzystwa do Dąbrowy w guberni kieleckiej, gdzie zaci i pracownicy górniczy życzyli czasami bawić się teatrem. W Częstochowie zebrało się małe towarzystwo i czyni co może”⁴⁴. Szczególnie interesująca jest jednak informacja najwcześniejsza, z 13 kwietnia:

J. Pan Raszewski, od niejakiego czasu ze swym towarzystwem scenicznym zadowalający publiczność Krasnegostawu i okolic, wezwany przez publiczność okolic Częstochowy, za parę tygodni wyjedzie do tego miasta, gdzie przedstawiać będzie różne dzieła dramatyczne w nowo urządzonym teatrze [podkr. – Z.J.]⁴⁵.

Zakładając, iż jest to informacja wiarygodna, należałoby uznać, że przynajmniej od drugiej wizyty Raszewskiego w roku 1842 Częstochowa posiadała jakieś pomieszczenie przeznaczone na cele teatralne. Zespoły aktorskie grały w nim również w kilku kolejnych sezonach, aż do przedstawień teatru krakowskiego w roku 1846 włącznie.

Częstochowski teatr z lat 40. XIX w. mógł się znajdować albo w jakimś nieznanym nam dotąd budynku, albo też, co wydaje się bardziej prawdopodobne, w bliskim nam już domu Kacpra Benduskiego. Zaraz po Raszewskim występował w nim bowiem w latach 1843 i 1844 zespół Feliksa Stobińskiego. Niewykluczone, że gdy Stobiński powrócił do Częstochowy w roku 1850, postanowił odtworzyć tamten dawny teatr, w którym grywał przed kilkoma laty. Przemawia też za tym, chociaż mimowolnie, opis sali sporządzony przez Wilczyńskiego. Uważniejsza lektura tego opisu przekonuje, że budynek Benduskiego musiał być już przed przybyciem Stobińskiego w roku 1850 wyposażony w najniezbędniejsze urządzenia teatralne. Popadł w ruinę, gdy zabrakło gospodarza i nastąpiła kilkuletnia przerwa w przedstawieniach, spowodowana zmniejszonym napływem pielgrzymów⁴⁶.

Jeśli ta hipoteza miałaby się kiedyś potwierdzić, oznaczałoby to, że najstarszy teatr częstochowski nie tylko mieścił się w domu Kacpra Benduskiego, ale też powstał jeszcze za jego życia i przy jego prawdopodobnym udziale. Droga życiowa Benduskiego i jego rodziny odzwierciedlałaby tym samym zarówno całą dramaturgię pierwszej, XIX-wiecznej batalii o nowoczesność gospodarczą, urbanistyczną i administracyjną Częstochowy, jak i nadzwyczaj żmudne i niełatwo poddające się interpretacji dojrzewanie miasta do kultury.

Poszczególne fragmenty historii budynków teatralnych w XIX-wiecznej Częstochowie układają się w następujący porządek chronologiczny:

⁴³ „Kurier Warszawski” 1842, nr 213.

⁴⁴ Tamże, nr 243.

⁴⁵ Tamże, nr 98.

⁴⁶ Por.: Z. Jędrzejewski, *O teatrze w domu Kacpra Benduskiego...*, s. 182.

1. Lata 40. XIX w., najwcześniejsza, jeśli nie odnajdą się nowe ślady, faza życia teatralnego; przedstawienia odbywają się wówczas w jakimś stałym pomieszczeniu teatralnym, prawdopodobnie w dawnym obiekcie przemysłowym, przystosowanym do celów widowiskowych przez budowniczego i właściciela tego obiektu Kacpra Benduskiego i trwają aż do trzyletniej przerwy pod koniec dekady.
2. Faza zapoczątkowana przybyciem aktorów Feliksa Stobińskiego w roku 1850, przerwana na krótko przed wybuchem powstania styczniowego; w tym czasie działa już bez wątpienia teatr w domu Kacpra Benduskiego pod zarządem magistratu.
3. Lata 1866 do 1875; teatr u Benduskiego znajduje się w rękach Teofila Zapalkiewicza, który kontynuuje prowadzoną tam wcześniej działalność.
4. Lata 1876–1908; działalność teatru wystawionego przez Teofila Zapalkiewicza na miejscu dawnej sali teatralnej i prowadzonego wpierw przez samego budowniczego, a od połowy lat 80. przez jego spadkobierców⁴⁷.

⁴⁷ Teatry Benduskiego i następnie Zapalkiewicza były w wieku XIX głównymi, jednak nie jedy-
nymi miejscami przedstawień. Mamy więc jakieś, dość niepewne, sygnały istnienia teatru let-
niego w r. 1889, por. J. Skubniewska, *Kartki z dziejów teatru częstochowskiego*, „Ziemia Czę-
stochowska”, t. 4, Katowice 1961, s. 150. Podobnie, w r. 1898 miał działać teatr letni na miej-
scu opuszczonego cykłodromu, por. K. Olszewski, *Z kronik teatralnych Zagłębia i Śląska*, Kra-
ków 1960, s. 458. Jeszcze bardziej intrygujące są informacje „Kuriera Warszawskiego” z sier-
pnia 1858 r., związane z pobytem w Częstochowie zespołów Kłyszyńskiej i Barańskiego. „Kur-
rier” relacjonował, że w oczekiwaniu na wyjazd Kłyszyńskiej, która wcześniej zajęła teatr
u Benduskiego, Barański grał w czerwcu kilka przedstawień „w amfiteatrze na Nowej Czę-
stochowie” i zaraz potem w jakimś „ogrodzie spacerowym” w Starej Częstochowie, „dokładając
starań w wystawie, doborze sztuk, ozdabiając ogród iluminacją i fajerwerkami, miał liczne
zgromadzenia, a które bez wątpienia byłyby liczniejsze, gdyby oprócz ceny biletu nie była
wymagana przez właściciela ogrodu opłata wejścia, co bardzo wiele osób odstraszało”;
„Z Częstochowy”, „Kurier Warszawski” 1858, nr 211. Po wyjeździe Kłyszyńskiej Barański
przeniósł się, prawdopodobnie w sierpniu, do teatru u Benduskiego. O ile na temat „amfiteatru”
w Nowej Częstochowie trudno cokolwiek powiedzieć, to „ogród spacerowy” w Starej mógł być
wielokrotnie już opisywanym ogródkiem za kamienicą Wolbergów, wybudowaną w Alei NMP 12
przed rokiem 1849. W takim razie należałoby skorygować wcześniejsze ustalenia, jakoby
ogródek, będący jeszcze w dwudziestoleciu międzywojennym jednym z najpopularniejszych
miejsc imprez towarzyskich i kulturalnych, powstał dopiero pod koniec XIX w., por. m.in.
Z. Jakubowski, *Życie kulturalne w Alei NMP*, „Informator Kulturalny Województwa Czę-
stochowskiego” 1981, nr 5, s. 14. Barański grał w Częstochowie również w roku poprzednim,
1857, i na zakończenie tego pobytu, w styczniu 1858 r., ogłosił w „Kurierze” list do miejscowej
publiczności, mówiący tyleż o niej, co o uwodzicielskich talentach autora: „Nie umiem i nie je-
stem w stanie wyszukać wyrazów na podziękowanie względnej Publiczności za to, iż przez
przeciąg siedmiomiesięcznego pobytu mego w mieście Częstochowie, potrafiła mnie wraz z tak
licznym towarzystwem, bo przeszło z osób 20-tu złożonym, utrzymać i niemal każdy spektakl
licznym zgromadzeniem zaszczycać raczyła. Jest mi nader przykro, że zmuszony jestem złożyć
im moje pożegnanie na czas czteromiesięczny, lecz gdziekolwiek przez ten czas będziemy, pa-
mięć o was z serc naszych nie wygaśnie i dobroć waszą głosić nie przestanie. Za kilka dni uda-
ję się wraz z towarzystwem do miasta Łowicza, dla odegrania 15 reprezentacji – J. Barański”;

W porównaniu z obrazem ukształtowanym przez poprzednie badania, zaskakuje nie tylko stosunkowo wczesne utworzenie obiektu teatralnego, ale również niemalże nieprzerwane funkcjonowanie tej sceny⁴⁸, aż do początku XX w., co mogłoby znamionować ciągłość i dojrzewanie kultury teatralnej. Życie teatralne toczyło się tu jednak inaczej niż linearna historia budynków, dzieląc się wyraźnie na dwa, słabo ze sobą powiązane, okresy, o zgoła odmiennych podstawach społeczno-kulturowych, specyfice i jakości.

Początek, jaki starałem się wcześniej naszkicować, nastąpił w okresie międzypowstaniowym. Towarzystwa aktorskie zaczęły odwiedzać Częstochowę, gdy żyli jeszcze jej pierwsi budowniczości, pamiętający swój niegdyś sen o awansie cywilizacyjnym miasta, a wśród przybywających tu pielgrzymów ton nadawali reprezentanci najlepiej sytuowanych i wykształconych warstw społecznych. Dzięki nim Częstochowa otwierała się na kraj i uzyskiwała silny impuls kulturowy.

Powstały wówczas, skromny teatr u Benduskiego nie dawał co prawda powodów do zachwyty⁴⁹, był za to obiektem na miarę ówczesnej wielkości i zasobności miasta, i swego sezonowego, letniego przeznaczenia. W tradycji artystycznej Częstochowy, dotąd kształtowanej wyłącznie przez działalność jasnogórską i przyklasztorną, pozostanie pierwszym notowanym ośrodkiem świeckiej twórczości profesjonalnej, świadectwem nowych aspiracji i potrzeb kulturalnych jej mieszkańców.

Pod koniec lat 70. XIX wieku, po upływie trzeciej, przejściowej fazy, rozpoczął się nowy okres życia teatralnego. Zainaugurowały go pierwsze, jesienno-

„Z Częstochowy”, „Kurier Warszawski” 1858, nr 3. Nadzwyczaj frapujące są też częstochowskie wizyty zespołu Anastazego Trapszy. Trapszo był tu kilkakrotnie, zawsze w okresach dla miejscowego życia teatralnego przełomowych. Wpierw w r. 1867, gdy teatr u Benduskiego, wykupiony już przez Zapalkiewicza, zaczynał działalność po przerwie okolo powstaniowej. Z tego okresu pochodzi najstarszy znany częstochowski afisz teatralny, załączony do pliku afiszy Artystów Teatru Łódzkiego z r. 1896, por.: Biblioteka Jagiellońska, Oddział Dokumentów Życia Społecznego, Afisze teatralne różnych miast polskich, 224660 IV, Częstochowa, 66 szt. Następnie, raz po razie, grał w Częstochowie w latach 1873 i 1874, gdy Zapalkiewicz myślał coraz poważniej o wybudowaniu nowego teatru, i wreszcie, znowu dwukrotnie, w r. 1877 i na przełomie 1877/1878, gdy miasto miało już nowy budynek teatralny, a także zmieniającą się zasadniczo publiczność. Można odnieść wrażenie, że artysta wiązał z Częstochową jakieś poważniejsze zamiary, toteż wielokrotnie sprawdzał możliwość dłuższego zasiedzenia. Po styczniu 1878 r. jednak nigdy już do częstochowskiej publiczności nie powrócił, chociaż działalność objazdową prowadził jeszcze całą dekadę.

⁴⁸ Poza dwiema wyszczególnionymi przerwami w przedstawieniach, brak jeszcze danych o wizytach teatralnych w latach 1854–1956, por.: Z. Jędrzejewski, *O teatrze w domu Kacpra Benduskiego...*, s. 182.

⁴⁹ Sądząc po opisie sali sporządzonym przez Wilczyńskiego i sytuacji finansowej Kacpra Benduskiego, zapewne przysposobił on dawne pomieszczenie przemysłowe na cele teatralne jak najmniejszym nakładem środków. Wcale nie miała być natomiast widownia tego teatru, zdolna pomieścić nawet 420 widzów, por.: K.B., *Częstochowa*, „Tydzień” (Piotrków) 1873, nr 23.

zimowe przedstawienia zespołów wędrownych w niedawno wybudowanej kamienicy Zapalkiewicza, sięgał aż do schyłku lat 20. następnego stulecia, gdy w niepodległej już Rzeczypospolitej miasto doczekało się nareszcie stałego, zawodowego zespołu teatralnego. Trzy pierwsze dziesięciolecia tego, trwającego równo pół wieku, okresu wypełniły gościnne występy w teatrze Zapalkiewicza.

Ten drugi okres, o którym mamy już znacznie więcej danych, wymaga odrębnej analizy.

Summary

More About Theatre Buildings In The 19th Century Częstochowa

Until recently it was believed that regular visits of professional actors groups in Częstochowa, which determined the character of the theatrical life in the town until the establishment of the town's own permanent group in 1927, began in 1870, when the so-called Local Theatre was built at No. 19 Avenue of Our Lady (Aleja NMP) by Teofil Zapalkiewicz, owner of several tenement houses in the town. Research conducted by the author of this paper has shown, however, that also during the three preceding decades, starting from the first recorded visit in 1841, touring theatre companies performed in Częstochowa almost every year, mainly in summer season, at the time of church fairs associated with Marian feast days in the shrine of Jasna Góra. The first theatre premises of Częstochowa were established as early as 1842 probably by Kacper Benduski, who adapted the building, which he had erected earlier at No. 19 Avenue of Our Lady and where he originally carried out textile production. In the 1850s, after the owner's death, Częstochowa theatre was administered by the municipality and in the years 1866–1875 by Zapalkiewicz, who bought it from Benduski's heirs. In the years 1875–1876 the said Zapalkiewicz built on the site of the old theatre the so-called Local Theatre, which served as a place for theatrical performances until 1908.